

előítéletei kritikára és nem ismételtetésre szorulnak. Azoknak igazolgatása, amellyel, hogy elnémiája a magukért beszélő régészeti emlékek tanúvallomását, az ásátás pozitív és negatív eredményeiből kiindulva további helyrajzi, régészeti kutatásra is bénítóan hat. Ezért az nemcsak az archaizálásra és romantikára mindig hajlamos közvéleményt, de a jövőbeli kutatást is károsan befolyásolhatja. A kételkedőnek újra csak azt javasolhatom: a XIII.—XIV. századi budavárosi Magna Curia helyének, a Táncsics Mihály-utca 9. sz. teleknek próbaásatással való felderítése, e próbaásatás eredményeinek XIII. századi — és egy királyi szálláshely anyagi kereteinek, építészettörténeti követelményeinek megfelelő — lelet-pozitívítása, vagy negatívítása legyen e vita próbaköve. A régészeti és építészettörténet egyértelmű, félre nem érthető bizonyítékai döntsek el a XIII.—XIV. századi budavári királyi szálláshely reális hollétének kérdését és ezzel összefüggésben az eddigi nyitvamaradt régészeti, művelődéstörténeti kérdéseket.

A királyi szálláshely XIII. századi hollétének definitív megállapítása a budai Várhegy egész településtörténetére döntő érdekű. Az általam vázolt kép vezethet közelebb annak megértéséhez, hogy miért van már az alapítás évtizedében két plébániatemploma, két ethniuma és két neve az új városnak, — miért olyan jelentős a polgárság szerepe a XIII. századi Budán, viszont miért kormányozzák a várost a XIV. század derekáiig mégis királyi rektorok. A korábbi kúria helyének megállapítása vet fényt a déli palota építészettörténete első korszakára, János lapidica itteni működésére is. Ez értelmezi a déli Királyi-palota alatt talált régészeti anyag XIII. századi hiányosságait. A királyi udvarnak az erődvárosból való kitepülése teszi érthetővé a XIII. századi déli városévi ghetto XIV.—XV. századi északra telepítését is. Ez a településtörténeti fogalomtisztázás a várhegyi Buda XIII. századi kialakulásának egészen más területi súlypontját helyezi előtérbe, mint az eddigi hagyomány. Így revízióra szorul a kérdés: vajjon a kispesti (tabáni-pesti) Dunarév-e a tatárjárás utáni főváros fő dunai átkelőhelye s nem a Felhézvi-jenei-e (a mai Margithíd táján)? Ez utóbbinak jelentőségét nemcsak középkori útviszonyaink, de a királyi harmincadvám ellenőrzésével is foglaltos³⁴ johanniták felhézvi telepítése s a vámot ellenőrző margitszigeti johannita vár³⁵ is hangsúlyozhatja, a jenei révre vonatkozó XIII. századi oklevelek mellett.³⁶ Ugyanekkor a Kispeszt-Pest közötti révhely forgalmasságának valószínűségét csökkenteni látszanak földrajzi adottságok is: a Gellérthegy sziklája s a románkori belvárosi plébániatemplom küszöbe a magyar Dunának akkor is, mint ma, legkeskenyebb, tehát legerősebb sodrú szakaszát határozta. A királyi szálláshelynek a Várhegy északi részére helyezése tehát ugyancsak indokolható telepítési megfontolások gyümölcse: közelsége Óbudához, a tatárjárás előtti egyik királyi szálláshelyhez, közelsége a szentjakabi (ma III. ker. Flórián-tér, Kolozsi-tér között) szárazvám-szédőhelyhez,³⁷ a Felhézvi-jenei révhez s nem utolsósorban, IV. Béla saját szavaival is kifejezetten a nyulak-szigeti apácakolostorhoz, Margit királyleány otthonához, — mind realitások. Ezek a településtörténeti következtetések a jövőben újabb régészeti kutatások feladatait szabhatják meg (így a Kammerhof helyének, továbbá a Várhegy északi oldalának, elsősorban a Mária Magdolna templom³⁸ magyar plébániája területének felderítése), de ez az értékelés ad arra is módot, hogy XIII. századi fővárosunk településtörténetének — nyugateurópaiak után³⁹ — keleteurópai analógiáit is felismerjük: Szmolenszk és Novgorod középkori fejedelmei ugyanúgy korábbi, polgárvárosi rezidenciáikból költöztetik udvarukat az olykor ellenséges érzületű polgárváros falain kívüleső területre, mint a XII. századi Esztergomban III. Béla és a XIV. századi Budán az Anjouk.

ZOLNAY LÁSZLÓ

JEGYZET

¹ Gerevich László: Castrum Budense. — Holl Imre: Használati és díszkerámia a budai palotából. — Huszár Lajos: A várásatások éremnyaga. — Nagy László: Óskori telepnyomok a

budai Várhegyen. — E négy dolgozat az Archeológiai Értesítő 1952. évi 2. számában jelent meg. (A szövegben közölt számjelek az Archeológiai Értesítő hivatkozott példányának lapszámai.)

² Gerő László: A budai vár helyreállítása. Budapest, 1952.

³ A hagyomány kialakulását, irodalmát és kritikáját 1. hivatkozott dolgozatomban: Művészettörténeti Értesítő, 1952. 26.

⁴ A 864-ben kiadott karoling Edictum Pistense 12. fejezete a pénznek a királyi palotában való verését rendeli el. — Huszár Lajos: Szent István pénzei. — Szent István emlékkönyv, Budapest, 1938. II. kötet, 352—353. — 1184-ben hazai adat utal az esztergomi királyi kúria pénzverőjére: — Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I. kötet, 129. — A körmőcbányai királyi pénzverde épületét még 1620-ban is Kammerhofnak nevezik: Századok, 1897. évf. 500—501. — V. ö. Salamon Ferenc: Budapest története, Budapest, 1885. II. kötet, 327.

⁵ Anjou-kori okmánytár VI. kötet, 235.

⁶ Gerő László id. m. 35. — Ugyanez az értékelés olvasható korábban Horváth Henrik: Budapest művészeti emlékei, Budapest, 1938., újabban Szentneményi Béla: Budavár hadiépítésze, Budapest, 1950. munkákban.

⁷ Gerevich László: Gótikus házak Budán. Budapest Régiségei, XV. évf. (1950.) 132.

⁸ A szövegközi számjelzés az Archeológiai Értesítő 1952. 2. számának lapszáma.

⁹ V. ö. Budapest Régiségei XV. évf. 133.

¹⁰ Bonbardius, vagy Bonbardi, osztrák jezsuita (1683—1729.), a linzi jezsuita kollégium rektora. Topographia magni regni Hungariae c. munkáját 1718-ban Bécsben adták ki. A munkát utóbb, a magyar jezsuiták közül Trsztyanszki Iván, Timon Sámuel és Thuróczy László használták forrással. E kompilációk becsét a forráskritika elhalványította. (C. Sommervogel: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Tome I., Paris, 1890. 1701. hasáb.)

¹¹ 1212: Gárdonyi: Budapest történetének okleveles emlékei, Budapest, 1938. 6. — 1355—56: Bártfai Szabó: Pestmegye történetének okleveles emlékei, Budapest, 1938. 66. — 1473: Bártfai Szabó id. m. 265. — 1510 és 1524: Weckerle László: Nagyzerérv Árpád fejedelem sírja felett, Budapest, 1907. 177—184.

¹² Anonymus, caput I. 44. és 46.

¹³ Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I. kötet, 132.

¹⁴ Bártfai Szabó id. m. 12. 70. 149. 321.

¹⁵ „... ceterum, quia castrum in ipsius civitatis seu oppidi latere constitutum in territorio iamdictae ecclesiae Budensis edificatum fuerat et constructum et ob hoc castellanus noster nomine sicti castrum quolibet anno unam marciam auri preposito et capitulo olvere tenebatur... »Bártfai Szabó id. m. 70. Az oklevél a mai Óbudát Óbudának, a budai várhegyi Budát »civitas novi montis Pestensis« néven nevezi.

¹⁶ Gárdonyi id. m. 12.

¹⁷ Archeológiai közlemények, V. kötet 1865. (Új folyam III.) 48—49 — Rupp Jakob: Buda-Pest környékének helyrajzi története, Pesten, 1868. 8.

¹⁸ Amikor 1307-ben I. Károly csellel megveszi Buda városát s vele a rezidenciát, így ír róla: ... cum Deo propicio suscepto regni nostri gubernaculo in Budensem civitatem nostram principalem... venissemus. — Tört. Tár, IV. kötet, 177. — 1354-ből I. Anjou-kori okmánytár, VI. kötet, 235.

¹⁹ Művészettörténeti Értesítő, 1952. évf. 21. — V. ö. Gárdonyi id. m. 188.

²⁰ Salamon id. m. II. 333.

²¹ Tanulmányok Budapest multjából, IV. évf. 62.

²² Anjoukori okmánytár, VI. kötet, 235. — V. ö. Budapest Régiségei, XV. évf. 256. 288. (36. sz. jegyzet) és Művészettörténeti Értesítő, 1952. 18.

²³ Jankovich Miklós szavai 1824-ből. Idézi Balogh Jolán: A budai királyi várpalota rekonstrukciója. Művészettörténeti Értesítő, 1952. évf. 32.

²⁴ Gerő id. m. 158. oldal, képaláírás.

²⁵ Huszár Lajos: A várásatások éremnyaga. Archeológiai Értesítő, 1952. évf. 2. szám, 198.

²⁶ Gárdonyi id. m. 189. 223.

²⁷ Salamon id. m. II. 283—285. 314.

²⁸ Irodalmát I. id. munkámban.

²⁹ Budapest Régiségei XV. évf. 149.

³⁰ Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Budapest, 1938. 259. lap, 129. jegyzet: »az esztergomi ásatások után különösen nyilván tűnik fel a Szent István legendának... az a költői színezetű részlete, mely szerint Szent István a fal hasadékán keresztül nézte fia éjjeli ájtatoskodását. Még nagyobb naivság s a Szent István-kori magyar műveltség megnevezése volt ebből azt következtetni, hogy »a király fa-házban lakott«, amint a Milléneumi Történet (I. kötet, 270. lap, 1. jegyzet) s nyomában több író állította.

³¹ Ugyane leletről a 153. oldalon azt olvassuk, hogy »a XIII. században még a szír üveg uralkodik.« — A cikkhez csatolt XXXVI. tábla 1. képnél a megállapítás alapjául szolgáló serlegtörödek »1300 körül« készültként szerepel.

³² Seitl Kornél: A vári ásatások néhány műszaki vonatkozású kérdése. Archeológiai Értesítő, 1952. 2. szám, 195. oldal szöveg és 6. sz. ábra.

³³ V. ö. Művészettörténeti Értesítő, 1952. 22. és 24. oldalhoz csatolt alaprajz.

³⁴ Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete. Budapest, 1916. 47.

³⁵ Felhézvi 1187. előtt. Knauz. Monumenta ecclesiae Strigoniensis, I. 132. — A johanniták margitszigeti vára: Gárdonyi id. m. 173. 203. 214.

³⁶ Gárdonyi id. m. 95. 217.

³⁷ Bártfai Szabó id. m. 7. 12. 70. 149. 321.

³⁸ A Mária Magdolna-egyháza utaló okleveles emlékeink a templom alapítását Benedek esztergomi érsek koráig viszik vissza (Gárdonyi id. m. 326), — nevezett pedig e tisztét 1254—61 között látta el. (Knauz id. m. I. 413.)

³⁹ Budapest Régiségei XV. évf. 138.

⁴⁰ N. Voronin: Ősi orosz városok, Budapest, 1947. 26. 32.

Művészettörténeti Értelkő (1953)

Zolnay László a Vármúzeum budavári ásatásaival már a második terjedelmes cikkben foglalkozik és felfogása szöges ellentétben áll az ásatásokat végző szakemberek véleményével. Szükségesnek ítéljük közölni azokat a félre nem ismerhető tényeket, melyek a két említett cikk hipotézisének még a legszenzációsabb fordulatait is megcáfolják.

Sajnos, meg kell állapítanunk a második cikk állításával szemben, hogy az ellentét az ásatásokat végző munkaközösség és Zolnay között korántsem a »leletek tanulságainak értelmezésében« jelentkezik, ebben nem is jelentkezik, hiszen Zolnay a leletek túlnyomó részét nem is ismeri, hanem ténykérdésekben, az egész kutatásra nézve pedig módszertani kérdésekben. Az ásatások dokumentációs anyaga több tízezerre tehető, amit a szerző nem vizsgálta át, holott módja lett volna. Ugyancsak nem használta fel a munkaközösség eddig levont minden eredményét, amit pedig korábban megtett, és amit most is szívesen rendelkezésére bocsátottunk volna, hogy közölhesse. Ezért ad például a részletes és helyes alaprajz helyett három évvel ezelőtti elavult munkapéldányt. A szerző, bár az ásatások első felében többnyire a felső rétegek eltávolításakor jelen volt, az ásatások döntő szakaszában, a második felében nem vett már részt. Ezeket előre kellett bocsátanunk, hogy a hibák okai, a dolgozat módszertana világosan álljon az olvasó előtt. Másképpen érthetetlen lenne, miért mondanak ellent a különböző publikációk, sőt a két Zolnay-cikk adatai is egymásnak, bár második cikkében egyetlen lényeges újabb szempont vagy adat sem merül fel. Éppen ezért véleményünk szerint a nagyrészt feldolgozatlan anyagról vitatkozni egyelőre még korai.

A Művészettörténeti Értesítőben megjelent első cikkének tartalmát az ásatások emlékeinek hiányos és téves közlése alkotja. A történeti adatok kevésbé ismert részét Zolnay Csánki Dezsőnek az Akadémián őrzött és a budavári curiáról szóló kéziratos jegyzeteiből vette. Ebből az anyagból levont következtetésekhez kívánunk topográfiai, régészeti és történeti szempontból hozzászólni.

A budai vár XIII. századi helytörténetének vizsgálatakor néhány olyan tényezőre kell a figyelmet ráirányítani, amelyek másképpen világítják meg az egyes felvetett kérdéseket, mint ahogy Zolnay László értelmezte.

A Várhegy földrajzi adottságai tették alkalmassá fennsíkját a település, illetve a védelem céljaira. Platójának alig 1500 m-es hossz tengelyét csak délen töri meg keresztirányban a márgátömegek öt törésvonala, de ezek sem bontják meg a fennsík egységes jellegét. Szélessége északi végén 400 m, déli végén 150 m, ék alakban előrenyúló sziklanyelv, melyet meredek oldalak vesznek körül.

Stratégiai szempontokat figyelembevéve felvetődik az a kérdés, hogy a tatárjárás után meginduló erődítési munkálatok a Várhegy mely pontját tarthatták legalkalmasabbnak egy védőrendszer és annak centrumának kialakítására, illetve milyen adottságok voltak azok, amelyek a Várhegy déli lejtőjére helyezték végül is a középkori palotát?

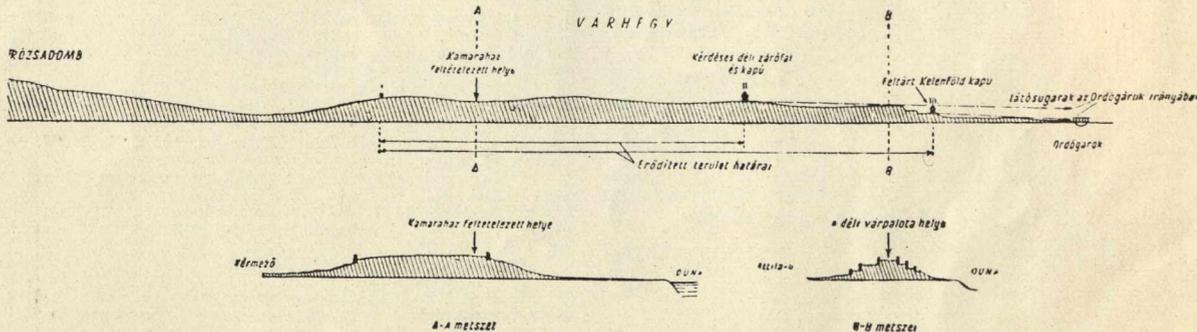
A Várhegy fennsíkjának szintje 1500 m-en belül 10—15 m-es nivókülönbségeket mutat, északi részétől enyhe lejtő húzódik a gerincen végig a déli csúcsig. Tehát a plató ilyen kismérvű nivókülönbsége az erődítőpont helyének kiválasztását nem befolyásolhatta. Ellenben döntő szerepet játszhattak a védőrendszer centrumának helykiválasztásánál többek között azok a tényezők, amelyek napjainkban is fontos hadászati célokat szolgálnak: ezek a megközelítés elleni védekezés és a megfigyelés.

A Várhegy északi részéhez jóval enyhébb és hosszabb lejtők csatlakoznak, mint a délihez, viszont a déli csúcs ék alakú nyúlványának meredek, sziklás oldalfalai önként kínálkoznak a védelem céljaira. A hosszú enyhe lejtő — az akkori harceszközöket figyelembevéve — kényelmes felvonulási területet nyújthat az ellenség számára. Viszont a déli csúcs meredek lejtői kikapcsolják ezeket a lehetőségeket (1. ábra).

Déli részről a megfigyelést kiválóan el lehet végezni, innen nemcsak a hegy lábánál összefutó fő közlekedési vonalakat és átkelőhelyeket, hanem a közeli és távoli környéket is állandó ellenőrzés alatt lehet tartani. A rév és utak szemelött tartása békés viszonyok mellett vámszedés szempontjából igen lényeges volt. A Várhegy bármely más pontja távolról sem nyújtja ezeket az előnyöket, legkevésbé az északkeleti peremoldal, ahol a megfigyelési viszonyokat a település és maga a hegy akadályozza meg.

Amikor a Várhegyet erődítették, nem valószínű, hogy ezt az egységes (aránylag kis területű) fennsíkot valami oknál fogva csak részben övezték volna körül bástyafallal, kihagyva a védelem céljait legjobban szolgáló déli részt. Bár területe vízben szegényebb, mint az északi, ahol a vízellátást a barlangrendszer sziklakútjai biztosították, teljes vízhiányról a déli részről sem beszélhetünk, mivel a korabeli térképek itt több kutat ábrázolnak, sőt ásatásaink folyamán egy »in situ« kút is napfényre került. Ezek az adatok valószínűsítik, hogy korábban szintén mód kínálkozott itt kutak fúrására, talán ezek kevésbé voltak bővízőek, mint az északiak, viszont a Duna közvetlen közelsége pótolhatta e hiányt. Mátyás vízemelőműve a Dunához futó déli bástyafalban közismert.

A Várhegy déli terepszakaszának szabdaltsága sem lehetett akadály, sőt előnyt biztosított a palota és

1. A Várhegy hossz- és keresztmetszénei

védőrendszerének építéséhez. E kor várépítkezései előszeretettel használták ki a terep változatosságát, hogy ezáltal is növeljék a védelem biztonságát.

Zolnay az okleveles adatok alapján feltételezi, hogy a volt Honvédelmi Minisztérium déli oldala előtt húzódtott volna a XIII. századi erőd és déli zárófala. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezzük meg:

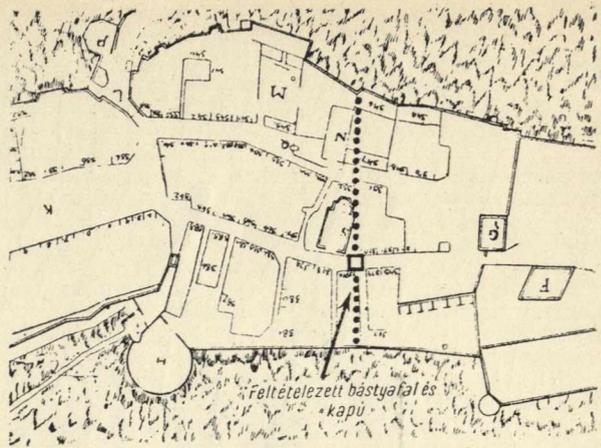
A Várhegy egész peremének egyidejű beépítése mellett tanúskodnak a várfalak magjának egyöntetű alapozásai, melyeket az újjáépítési munkákkal kapcsolatos parkirozásoknál sikerült több helyen megfigyelni. Különösen a kérdéses pontoknál (Várszínház és környéke) megfigyelhettük azt, hogy a várfalak megszakítás nélkül haladnak dél felé, nem zavarja meg irányukat semmiféle olyan kiugrás, amelyből arra következtetnénk, hogy itt egy olyan kelet-nyugati irányú zárófal húzódtott volna, mint az erődítési déli zárófal. Megtaláltuk azoknak az eredeti középkori bástyafalaknak csonkjait, melyeknek irányát a mai bástyafalak nagyjából követik. A Fehérvári rondellától a Karakas pasa tornyáig egyenes irányban dél felé húzódtó fal legtisztábban mutatja feltevésünket, ezen a falon törésvonal sehol sem látszik. Továbbá a Zolnay által feltételezett déli zárófalnak ellentmondanak az ismert régi terepviszonyok is. Feltételezhető, hogy ezek visszatükrözik az itteni konfigurációt. A telekhatároknak semmi törésjele sem mutatkozik a feltételezett zárófal környékén. (2. ábra.) A település továbbfejlődését dél felé a természetes akadályon kívül a déli palota határa is gátolta, amely lezárta a város terjeszkedésének útját. Ezenkívül nincsen ok arra, hogy legalább a polgári építkezés ne használta volna ki a déli rész természetes előnyeit, szépségét és a Dunához és Pesthez való közelségét.

Az Erhardt Schön metszetén lévő kérdéses fal és kapu ábrázolásának Zolnay-féle értelmezése nem szerencsés. A metszeten a keresztirányú bástyafal rajzát nem véljük felfedezni. A metszet perspektívájában vannak ugyan elrajzolások, de nem olyan nagymérvűek, hogy egy keresztirányú falat 90 fokos torzulással ábrázolna. (3. ábra. A feltételezett fal helye nyíllal van megjelölve.)

A Kelenföldi kapu tényleges helyét az 1302-es határjárás rekonstruálása teljesen tisztázza. A határjárás kiindulópontja a Kelenföldi kapu, melytől délre a határ második töréspontja a hévizek melletti híd. Ez nem lehet más, mint az Ördögárokot áthidaló fahíd, ennek ábrázolását a XVIII. századi térképek is jelzik. A hídtól nyugati irányban elfordul a határ és egy meredek úton megy felfelé. Ez az út csak a volt Hadnagy-utca lehet. A határjárás innen továbbvisz bennünket szőlővel beültetett földek között, egészen a Fehérvári-útig. A XVII—XVIII. század térképein is minden nehézség nélkül követni lehet a határjárás útvonalát. (4. ábra)

.....Ita videlicet, quod a Porta Castri Budensis, que dicitur Köllenfeld usque ad pontem, qui est iuxta calidas aquas, et ab illo ponte directe ascendendo per viam, per quam itur versus occidentem ad aream seu locum in quo vina magne decime Episcopalis modernis temporibus congregentur, et in predicto ponte incipiendo primum iuxta illam viam est vinea magistri Petri fratris Valentini Sacerdotis, et iuxta eandem parum ascendendo in angulo est vinea Tirmensis iam defuncti, que nunc est Eberardi filii Gressonis et puerorum eius, et iuxta eandem vineam et viam est vinea Jakul carnificis, idem iuxta eandem viam sunt agri seu terre arabiles magistri Ladislai filii Vernelii, et iuxta eosdem agros seu terras est vinea Poltholdi Sellatoris et ubi eadem via iungitur magne vie Albensi in angulo est vinea: Joannis filii Magistri Gerardi Phisici et ibi mete terminantur, et ita intra ipsam et vineam usque muros Castri Budensis omnes decime vinearum et frugum intra ipsas metas existentes ipsi Domino Episcopo Vesprimiensi¹

A határjárások technikai módszeréhez tartozott, hogy a bejárás töréspontjait úgy választották meg, hogy az egyes pontokról a szomszédos pontok láthatók legyenek. Az ásatásaink folyamán a déli Nagy Rondellában feltárt kapumaradvány helyzete nemcsak a határjárás kiindulópontjának felel meg, hanem kielégíti azt a feltételt is, hogy innen az Ördögárok hídja belátható. Ennek a feltételnek már nem tud megfelelni a volt

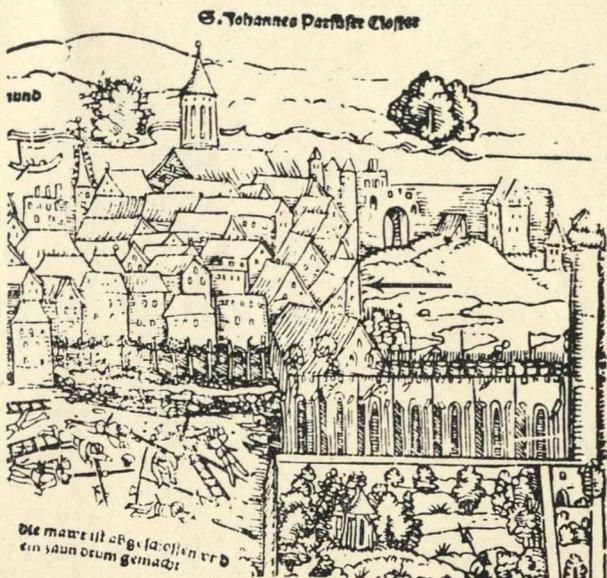
2. Középkori telekhatárok a feltételezett bástyafallal és kapuval

Honvédelmi Minisztériumnál feltételezett kapu, mivel az Ördögárok hídja és a kapu között legalább még egy pontot — a Várhegy déli peremcsúcsánál — fel kellett volna vennie. (1. ábra.) Továbbá a határjárás által jelzett Kelenföldi kapu csak a Várhegy déli részén állhatott, mert már a hegy lábánál vagy máshol e területen elhelyezni nem lehet, ismerve a környék út, települési és földrajzi viszonyait.

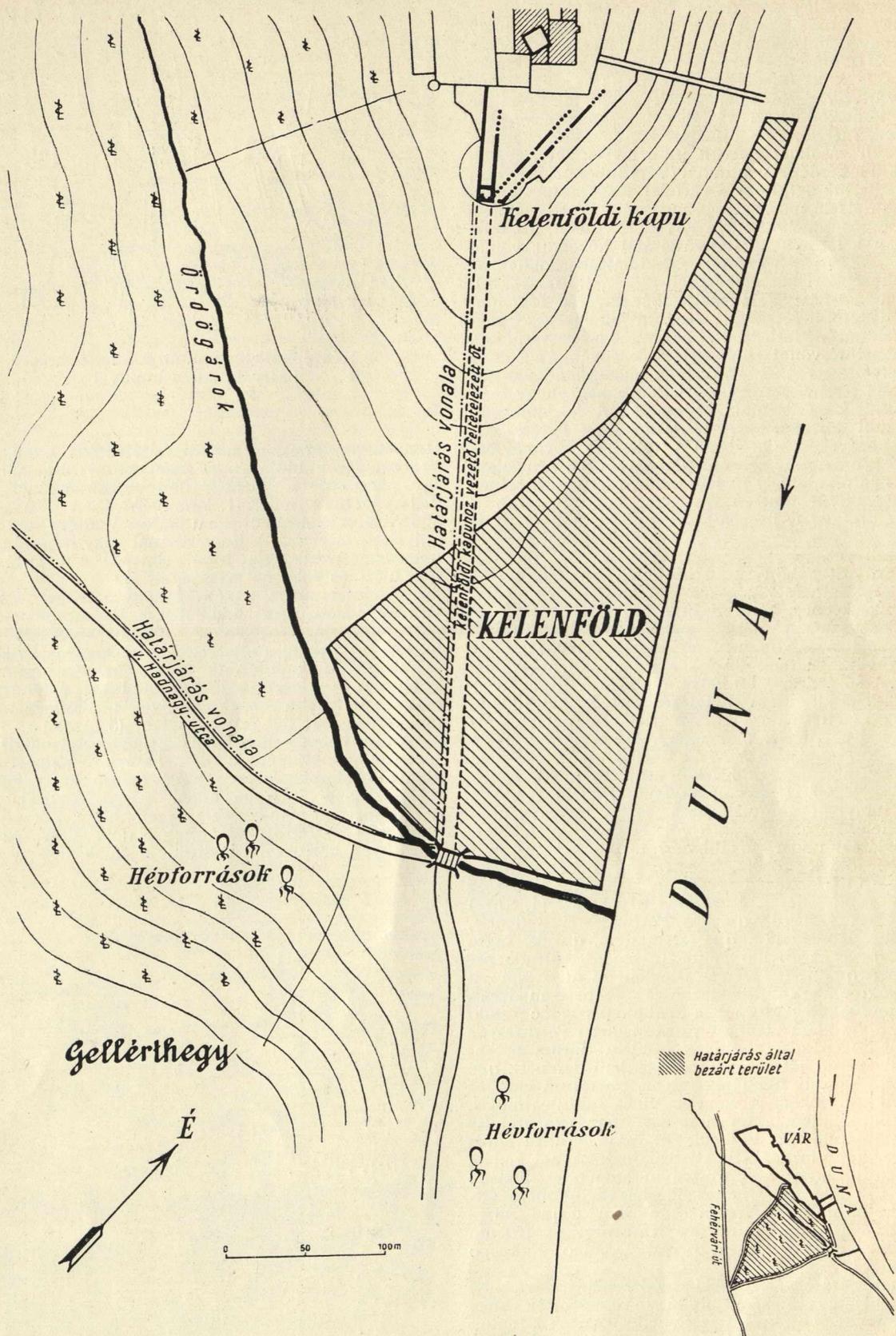
Fennmarad az a kérdés, hogy a feltárt falmaradványok valóban egy híd, illetve kaputorony falai-e?

Az alaprajzi megoldásra külföldi analógiákat hívhatunk segítségül és a rekonstrukciós rajz világosan szemlélteti a kaputorony funkcióját. Az ásatások a kaputoronyhoz csatlakozó bástyafalakat is feltárták és csak ezek lehetnek azok, amelyek a Várhegyet övező bástyarendszert dél felől lezárták. (5. ábra.)

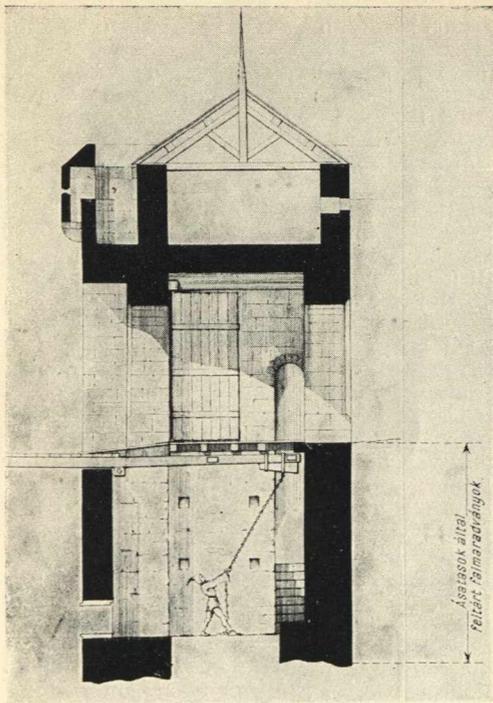
Amennyiben bebizonyítva látjuk a Kelenföldi kapu topográfiai helyzetét, akkor a határjáró oklevél adatai alapján a kapunak és a hozzátartozó bástyafalnak a XIII. század közepén állnia kellett. Alaprajzi elrendezésük szerint nem kétséges az sem, hogy ezek a bástyafalak szerves tartozékai voltak a déli, illetve az egész Várhegyet körülvevő erődnek. E falak hosszú évszá-

3. Részlet Erhardt Schön metszetéből

4. Az 1302-es határjárás útvonala

maradtak, a későbbi átépítések különösen az északi részen mindenhol figyelembe vették a meglévő alapokat. Tehát az ittlevők sem lettek volna kivételek. Továbbá ha ez a terület alkalmasabb lett volna a központi védelemnek mint a déli, miért helyezték később mégis át a Várhegy déli csúcsára a védelmi súlypontot, a királyi palotával együtt?

Felmerült az a kérdés is, hogy a délre telepített királyi palota sem az 1528-as, sem az 1686-os ostromkor nem tudta teljesíteni a fellegvár funkcióját.

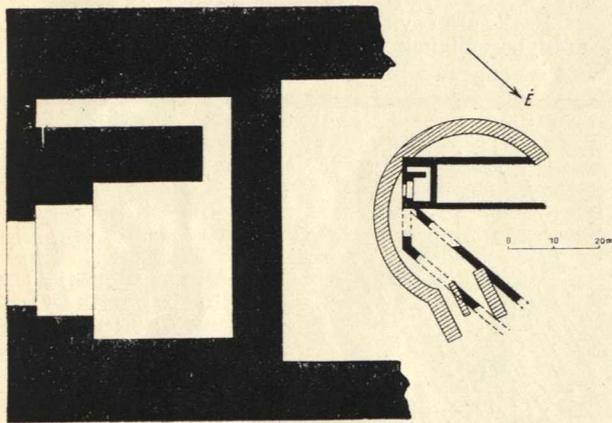
Egy vár sikeres védelme nemcsak földrajzi adottságoktól és védőműveinek erősségétől függ, hanem az ostromlók felkészültségétől (ember és anyagellátás stb.) is.

A tabáni révátkelőhellyel kapcsolatban megemlíthetjük azt, hogy a Várhegy közelében elhelyezkedő révhely fontossága és forgalma a XIII. században a többi átkelőhelynél nagyobb lehetett. A rév jobb- és balpartjához futnak össze a fontos főközlekedési útvonalak. Tehát nem véletlen, hogy a rév körül fekszenek mind Budán, mind Pesten a város centrumai (királyi vár, a pesti Nagyboldogasszony templom). A többi dunai átkelőhelynél, különösen a pesti oldalon, a révhelyek körül nagyobb települést még a XVII. században sem találunk. A tabáni révátkelőhely virágzó kereskedelmi forgalma a két város fejlődésével egyre nő és ezek további kialakulására kölcsönhatással van a közelben fekvő királyi palota is.

Topográfiai megjegyzéseinket összefoglalva, eldöntöttnek látszik az, hogy már 1302. előtt felhasználták a Várhegy déli sziklanyelvét erődítésre. Az ásataink által felszínre hozott Kelenföldi kapu és a hozzá csatlakozó bástyafalak hitelességét a határjáró oklevél határozta meg. Tehát IV. Béla erődítései lezárták az egész várnegyedet, a védőmű súlypontja pedig délen feküdt. Alátámasztják feltevéseinket a természeti adottságokon kívül a települési formák, a fennmaradt bástyafalak vonulatai és ásataink eredménye.

* * *

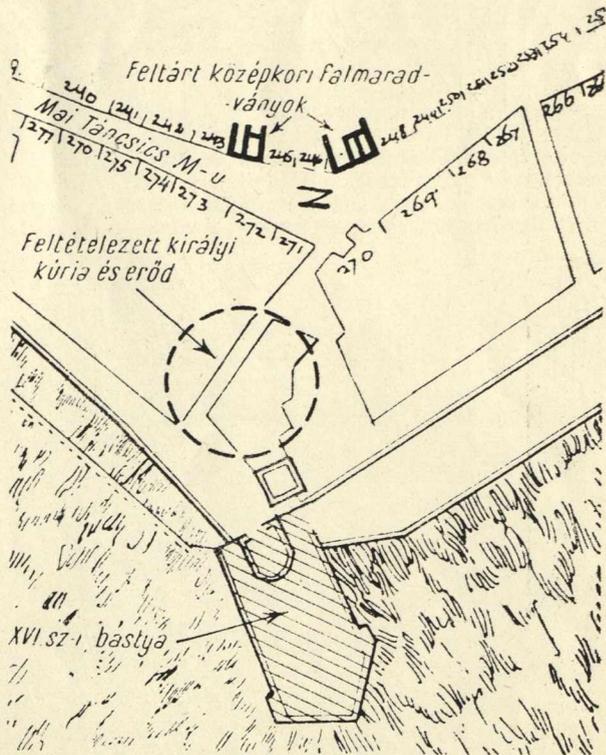
A várpalota helytörténeti kérdéseinek megvilágításához az előkerült leletanyag és lelőhelyeinek réteg-

5. Kelenföldi kapu alap- és rekonstrukciós rajza

zadok alatt részletváltozásokon mentek keresztül, de fennmaradt falmaradványai a Várhegy egységes erődítésének alap gondolatát igazolják, vagyis a Várhegyet körülövező falak sehol sem szakadtak meg.

A mai Táncsics Mihály-utca 9. számú telken feltételezett erőd és királyi kúria mint stratégiai centrum a fentiek alapján már kétségesnek látszik. Ezen az oldalon a várfalak megközelítése könnyebb, megfigyelési viszonyai a déli résznél rosszabbak. Ha eltekintünk a várfalak átépítéseitől, az eredeti vonulat sem mutathat ezen a helyen nagyobb eltérést, amely egy itteni erőd helyére és kibontakozási lehetőségeire mutatna. A telek keleti oldalán ismerünk csak várfalat, a többi oldal nyitott és a polgári házak közé van beékelve. A város későbbi településformái (utcai) nyilván igazodtak volna az erőd alaprajzához. A középkori vonalú Táncsics Mihály-utca a bástyafalhoz szorítja a jelzett terület telkeit, ezáltal is szűkíti az amúgyis kis területet. (6. ábra.) Ha feltételezzük, hogy ez a terület az első védelmi gócpont volt, akkor felmerül az a kérdés, hogy miért hiányoznak itt a szokott védfalak, és azok utcaképalakító nyomai. Amint említettük, a várterületen a bástyafalak eredeti vonulatai (csekély kivétellel) meg-

6. Középkori telekhatárok a feltételezett királyi kúria és erőd környékén. Háty térkép részlete.

viszonya alapvető adatokkal járul hozzá. Különösen jelentősek az ilyen természetű adatok a korai periódusok szempontjából, hisz nyilvánvalóan mindenütt a település legkorábbi részei szenvednek a legtöbbet az évszázados építkezések folyamán.

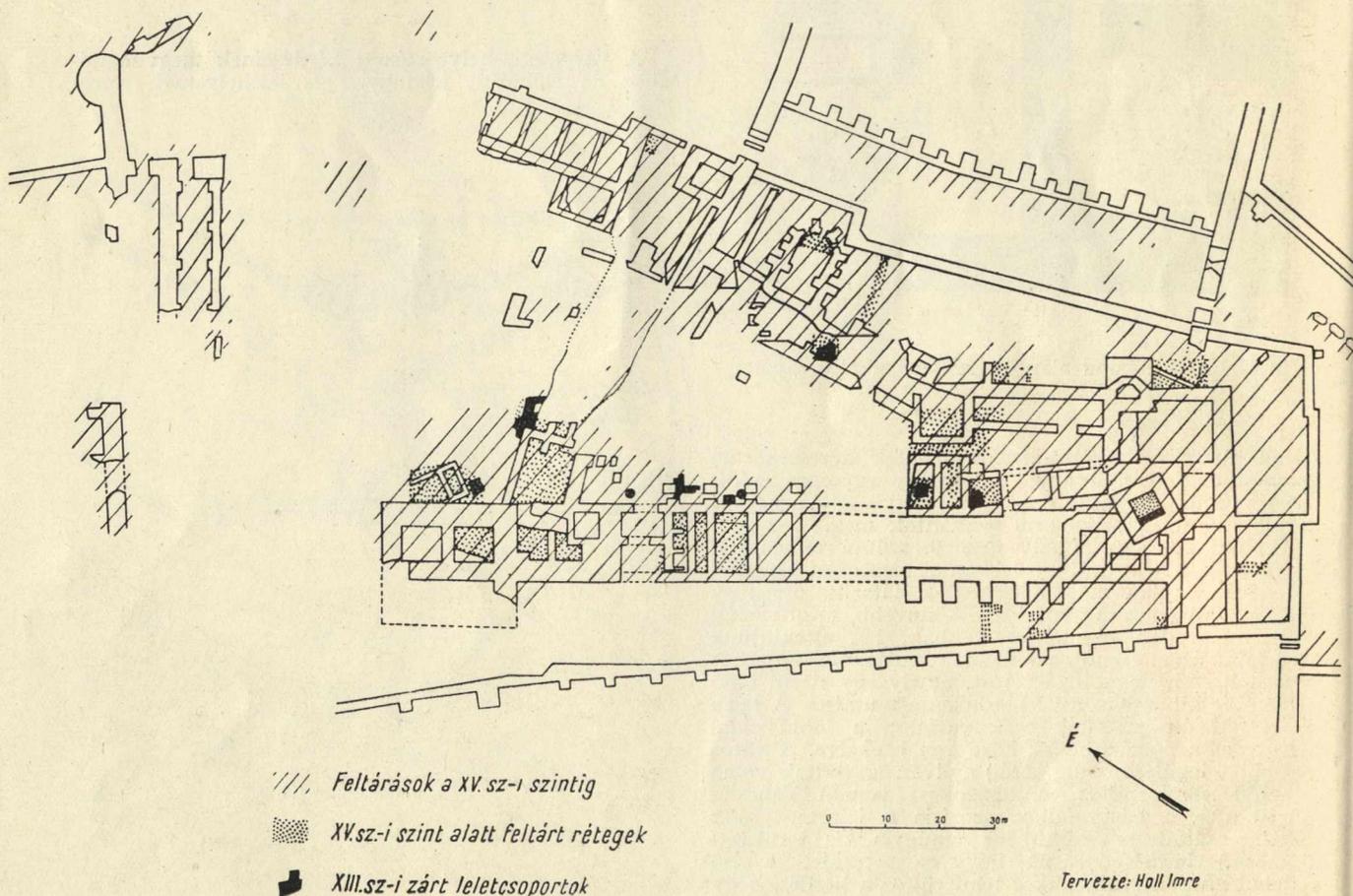
Zolnay szerint a budai várhegy déli nyúlványa »a 14. sz. derekáig kívül esik a castrum novi montis Pestiensis néven nevezett budai erődváros bástyáin, valószínűleg gyér lakottságú, kőépítkezést nélkülöző suburbium« és »sem a régészet, sem az oklevéltan nem hitelesíti e területnek XIII. sz.-i királyi vár mivoltát, de szinte még lakottságát sem«. (Művtört. Ért. 16. o.) Feltevésének bizonyításaként, másoldalú érvei mellett a leletanyag értékelésének következő eredményét adja: »csupán két-három zárt leletcsoportot« lehet XIII. századnak tekinteni, de még e korai anyag időhatározása aggályos«, hisz üvegleletek kíséretében került elő, különben is az ilyenemű üveganyag legelső darabjai a Dísz-téri feltárás alkalmával (XIV. gödör) XIV. sz.-i jellegű kerámiával együtt« feküdtek a szemétretegben.

Az ásatás teljes leletanyagát nem ismerő olvasó vagy kutató előtt az érvek valóban kérdésessé teszik, higgyen-e a budai várhegy déli szakaszának XIII. századi településében, még inkább komoly kő-, vagy téglapítkezésekben. A felvetett kérdések tisztázására vizsgáljuk meg, mit mond a leletanyag.

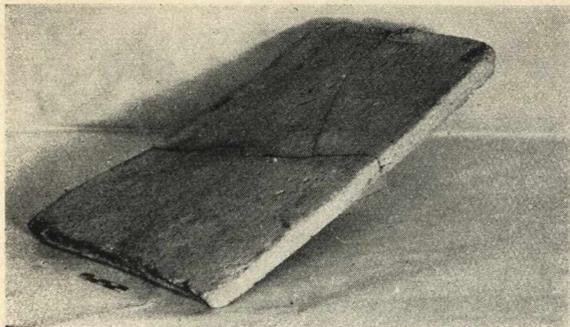
A várpalota feltárása során mintegy 17 ponton törtük át a középkori palota helyiségeinek és udvarainak XV. sz.-i szintjeit, s ezeken a helyeken tizenegy esetben (nem pedig egy-két) bukkantunk zárt XIII. sz.-i leletanyagra. (Istvánorony 2. R. Kisudvar VI. helység, Nagyudvar-kút, valamint a 12., 32., 33., 34., 40., 47., 59. sz. gödörök. A tizenegy zárt rétegből ötöt pénzleletek datáltak.)

(1205—1308.) Miután a zárt rétegekben későbbi bolygatás nyomát sehol sem észleltük és a leletanyag összehasonlítása során kiderült az, hogy mindegyikben teljesen azonos, formailag is egységes kerámia és üveganyag ismétlődik (1. tábla); az előkerült leletek használatának idejét az előkerült érmék alapján egyöntetűen a XIII. sz.-ra lehetett korlátozni. Egyetlen esetben sem fordult elő olyan lelet vagy pénz, amely ezt az időmeghatározást megcáfolta volna. Éppen ezért az e rétegekben előforduló, előttünk újszerű és máshonnan még nem ismert egyéb leletek (üvegek, téglatöredékek, grafitozott külföldi kerámia) használatának korát is a XIII. sz.-ra tesszük. Nyilvánvaló, hogy a pénzügy és a kor szempontjából ismert anyag a leletegyüttesben szereplő ismeretlen korú leletanyagot is meghatározza. Eljárásunkat mindenben igazolta az ásatás máshonnan előkerülő anyaga, valamint a további tudományos feldolgozás is. A máshol feltárt XIV. sz.-i zárt rétegekben, amelyeket anjoukori pénzek datáltak, már fejlettebb kerámiaanyag feküdt, a korai üveganyag e leletcsoportokban már nem fordult elő. Az üvegek egyik fetteft példányát restaurálás után sikerült már pontosabban meghatározni.² Kiderült, hogy e darab az ú. n. Fustatcsoportba tartozó címeres szír-frank poharak első Magyarországon előkerült példánya. Lamm feldolgozása³ e csoport korát az 1270—1340-es évek közé helyezi. Miután sem a 47. gödör (melyből e pohár előkerült) éremlelete, sem a többi, egyező üveg és kerámiaanyagot tartalmazó réteg pénzleletei nem terjednek túl az 1308-as éven, joggal szűkíthetjük ma már Lamm kor meghatározásának felső határát e példány esetében az 1300-as évekre.⁴

Ezek után vizsgáljuk meg azt a kérdést, milyen arányban állanak a XIII. sz.-i leletek a későbbiekhez.

7. Az ásatás kiértékelő térképe

8. Tetőcserép XIII. sz.

Zolnay szerint a XIII. sz.-i »leletek el sem érik vagy alig haladják meg egy XIII. sz.-i magya-vidéki város ásatási anyagának mennyiségi és minőségi színvonalát... a várásatás több tízezernyi darabjából alig néhány edény utal a XIII., ha ugyan nem a XIV. századra.«

Durva számítás szerint, ha e terület lakosságát, (s vele a szemétre kerülő tárgyak mennyiségét) egyformának vennénk a XIII. századtól a XVII. század végéig, úgy az ásatás 1600 ládányi aprólelet anyagából 320 jutna egy-egy századra. A tájékozatlan olvasó valóban keveselheti, ha közöljük vele, hogy 320 helyett csak 37 láda XIII. századi cserépet tudunk felmutatni. De vessünk egy pillantást az ásatási terület kiértékelő térképére is. (7. ábra.) Amíg a feltárható terület legnagyobb részén elértük a XV. sz.-i szintjeit, s a felette tornyosuló későbbi rétegeket átkutattuk, csak e terület 10 százalékán hatoltunk túl e szinten és emeltük ki az alatta fekvő XIII.—XIV. századi rétegeket. Ilyen területi arányok mellett a 37 láda XIII. sz.-i anyagból olyan lakottságra lehet következtetni, ami nem marad alul a XV. századinál sem (pedig távolról sem szeretnénk pusztán leletstatisztikai adatokra hivatkozva azt az állítást megkockáztatni, hogy a XIII. sz.-i vár lakottsága versenyre kelhet Zsigmond vagy Mátyás humanista udvarának arányaival).

9. XIII. sz.-i. idomtégla középkori gödörből

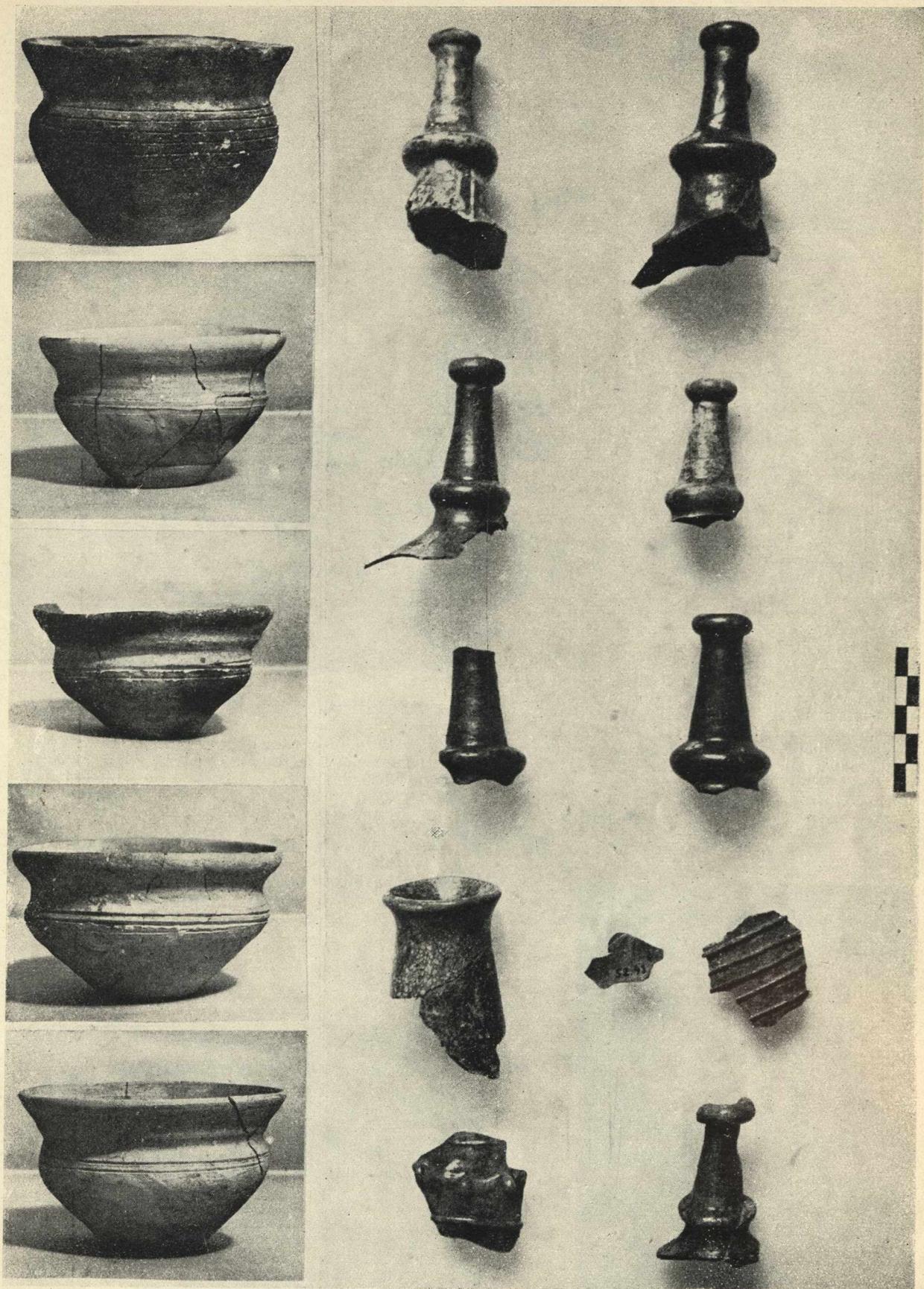

10. Idomtégla faloszlop a XIII. sz-ból

A következőkben vizsgáljuk meg a XIII. sz. építészeti leletanyagának kérdését. Zolnay szerint a XIII. sz.-ba tartozó építészeti leletek nem hitelesítenek semmiféle *itteni* építkezést, hisz a darabok »az 1686. évi ostromkor rommálott Buda városának és környékének ideszállított törmelékei...«, amelyek XVIII.—XIX. sz.-i tereprendezések során máshonnan kerültek ide s így IV. Béla más budai építkezéseiből is származhatnak. Eszerint azonban a kételkedők jogosan mutatnának rá arra a tényre is, hogy reneszánsz farag-

11. Idomtégla a XIII. sz. közepéről

1. tábla. Leletegyüttesek, (1. sor : 12 ; 2. sor : 33. ; 3. sor : 34. ; 4. sor : 40. ; 5. sor : 47. gödör)
a palotából. XIII. sz

ványaink között nincs egy sem, amely eredeti beépítésben maradt volna ránk (ez az anyag ugyanis a XVII.—XIX. sz. törmelékrétegeiben feküdt), azaz az emlékanyag Mátyás itteni építkezéseit sem igazolná. Az ásatás építészeti anyagának kérdése azonban nem szorult a kutató véleményére. A lelőköri körülmények egyértelműek. A XIII. sz.-i leletanyagot és árpádkorvégi bécsi fillért tartalmazó 40. sz. gödör 6. rétegében $4 \times 11 \times 22$ cm méretű jólégetett falazótéglák, kúpcserép és lapos tetőcseréptöredékek feküdtek. (8. kép.) A 9/1., a 10. és az 54. gödör XV. századi rétegéből XIII. sz.-i idomtéglatöredékeket tártunk fel (9. kép.). A nyugati zwinger udvarába bevált 53. sz. gödör középkori és hódoltságkori leletanyaga között egy reneszánsz ballusztöröredéke mellett XIII. sz.-i faloszlop idomtégla fejezete feküdt (10. kép.). Ugyanennek a faloszlopnak egy idomtégla dobtagját a palotában élő törökök egy szabadtéri tűzhely téglapadlójában használták fel. (10. kép.). A leletek tehát egyértelműen bizonyítják, hogy a Várhegy déli részén fekvő épületek téglalapozásából töredékek jutnak a XIII. sz.-i szemétdögökbe. A XIII. sz. idomtéglaikat is felhasználó épületek részben szenvednek már a Mátyás-kori átalakításoktól is, de a török hódoltság alatt, u. ú. mint egyes finomabb reneszánsz korláttagokat, a XIII. sz. idomtégla-építkezéseinek már szerkezeti darabjait sem kímélik. A kiragadott példákat további XIII. sz.-i tagozatok sorsának leírásával folytatni csupán egy részletes ásatási feldolgozás keretei között célszerű. Ugy véljük, ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy a budai Várhegy déli szakaszán az Anjou-kor előtt minőségében egy suburbiumot meghaladó magasrendű építkezés folyt, amely a helyrajzi és történeti adatok ismeretében csak a királyi palota lehetett.

*

Mindkét Zolnay-cikk az ásatás XIII. századi negatívumairól beszél, amely arra a gondolatra vezet a szerzőt, hogy a Várhegy déli csúcsán nem állott királyi vár a XIII. században egészen a XIV. század második feléig, hanem az északi felében a keleti oldalon egy szálláshely volt. Zolnay egyik legdöntőbb kronológiai bizonyítéknak a pénzek viszonylagos előfordulásának statisztikáját tartja. A mellékelt feltárási térkép szemléltetően mutatja be, hogy míg a fiatalabb rétegeket a XV. századig feltártuk, tehát teljes egészében kiemeltük, a XIII. századi rétegben csak kutató árkokat volt módunk húzni. Ebből nyilvánvaló, hogy a statisztika alkalmazása milyen félrevezető. De még így is a XIII. század második felének pénzletei megfelelnek számban, a sokkal hosszabb Anjou-kor pénzleteinek. Az Anjouk idejében pedig már Zolnay is udvari életet képzel el a palota területén. A statisztika alkalmazásának helytelenségét bizonyítja az, hogy az Anjou-korban viszonylag legtöbb pénzmlék arra az időre esik, amikor a palota éppen nem az udvar székhelye. Ugyancsak érvként hozza fel a későközépkori rétegek római és bizánci pénzletét. Ez csak annyit bizonyít, hogy nyilván a király antik gyűjteményéből származnak, mint ahogy ekkor ezeket a pénzeket már ötvöstárgyakon, sőt egy budai mozsáron is másolják. Zolnay adatai állandóan változnak, míg az első cikkében (a pénzlista lezárása után) három Árpád-házi pénzt említ, a második cikkében tizenhétről tud. Még fokozottabban érvényesül ez a módszere a kerámia és egyéb leletanyag adatainak közlésénél. Annak ellenére, hogy több XIV. századi réteget emeltünk ki, mint XIII. századit, a XIII. századi kerámia jelentékenyebb. Közölt adatai tehát nem felelnek meg a valóságnak.

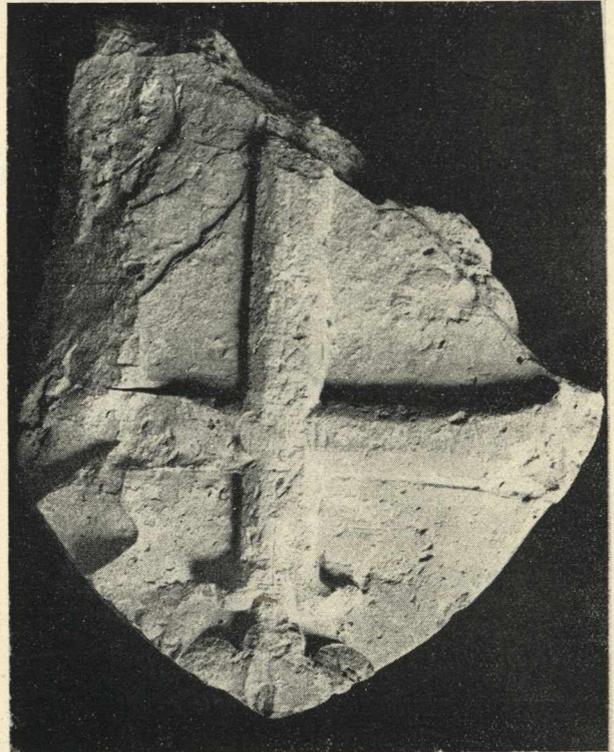
Nincs ez másképp a régészeti leletekről szóló egyéb megjegyzésénél vagy statisztikájánál sem. Bizonyítéként hozza fel, hogy nem maradt fenn »in situ« emlékek. »... legkorábbi datálható épületrészletünk az István-torony ... s ezt az építményt nem tehetjük a XIV. század közepénél korábbi eredetűnek ...« A helyzetet nem ismerő olvasónak első pillanatban úgy tűnhet, hogy ez valami bizonyító erejű érv, de a szerző elhallgatta, hogy kevés épületrészen mutatkozott jellegzetes

12. Idomtégla a XIII. sz. közepéről

faragvány, valamint azt, hogy ha ez az okfejtés igaz volna, úgy Mátyásnak sem lett volna soha reneszánsz palotája, mert egyetlen eredeti helyén lévő »in situ« reneszánsz faragványos épületrész sem maradt fenn.

A köemlékekre alapított következtetései az anyag ismerete nélkül készültek. Első cikkében még három-négy román köemléket ismer és XIII. századit egyáltalán nem. Második cikkében már három, máshelyt négy-öt köemléket megemlít ugyan, de lelőköri körülményüket nem veszi figyelembe. A valóság ezzel szemben az, hogy közel 100 jellegzetes formát mutató töredékünk van a bizonytalan emlékananyagot tekintetbe nem véve. Az emlékananyag jórésze idomtégla (11—12. kép), kis része kőfaragvány, melyet az első királyi műhely készíthetett, de a Mátyás-templom első faragványcsoportját időben megelőzi, ahogy ez az okleveles adatoknak is megfelel. Ez a műhely dolgozott a vári lakóházak szá-

13. Országcímer a budai palotából

mára is, amint ezt egy Ūri-utcai ház ablakosztója is igazolja. A leletek jórésze nem későbbi betöltésből származik, amint ezt Zolnay írja, hanem bizonyos datálható, zárt leletcsoportból. A mészkőfaragványok, de különösen az idomtégglák magas művészi értéke, a tagozatok funkciója és a darabok nagyobb csoportjának összeilése, a féloszlopok, kaputöredékek, díszpárkányok azt bizonyítják, hogy ezen a területen igen díszes épület állott már a XIII. században. Rendelgetésére a kis leletek dísz tárgyain kívül egy ugyancsak téglából készült nagyméretű címertöredék vet fényt. Az ország címere a XIII. század második feléből (13. kép)

Az ásatás rétegeinek feltárása alapján megállapított, XIV. század elejére tehető tűzvészre azt jegyzi meg a szerző, hogy »a Gerevich által említett tűzvészről, a feltételezett, XIII. századi, részben fából épült királyi ház XIII—XIV. századi pusztulásáról mit sem tudnak az írásos emlékek«. Az írásos emlékek tudnak róla és még az sem volna csoda, ha nem volna okleveles adat erről, mikor az építésről sincs. Közismert viszont és erre okleveles emlékün is van (1302. szept. 26. Eszterházy levéltár), hogy Vencel idején Buda ostromakor a város leégett és elpusztult. Így a tanulmány erre felépített oldalainak történeti eszmeifuttatása már kiindulópontjában is hibás. Lehet, hogy a vár megrongálódott és Vencel ezért szállt meg a kamaraházban, mint Horneck Ottokár verses krónikája írja. Vagy az volt az oka, amit a Képes Kronika megemlít, hogy Vencel egy királyi várat sem kapott meg.

Ahogy Zolnay a történeti eseményeket mellőzi, úgy a faépítéssel technikáját sem veszi figyelembe és félreérti azt a feltevést, hogy IV. Béla-féle vár épületeinek egyrésze fából lehetett. A gazdasági épületek nyilván, talán a védelmi berendezések egy része is. De közölnünk kell azt is, hogy a Tower-ben is voltak még a középkor végén is faépületek. Magyarországi elterjedésüket pedig Rogerius leírásai is igazolják. Persze döntő itt az ásatás tanúsága, mely szerint az 1300-as évek elejének rétegei telve voltak faszénnel, pernyével, megszenesedett faággal. A korábbi, XIII. századi rétegekből ez hiányzott. Többször hivatkozik Zolnay ... IV. Béla 'fellegvára' részben fából és paticsból épült ... « Ezt pedig senki sem állította és nyilvánvaló ferdtítés. Mindössze annyi igaz, hogy a leletek között paticis is volt. Ezt aztán mindenki értékelheti, ahogy akarja, de ismerni kell a faépítéssel technikáját és történetét, a vesszőfonás szerepét a középkori faépítészetben. Az Archaeológiai Értesítő publikációjában a Bombardiusra tett hivatkozásból semmiféle következtést nem vontunk. Valamilyen félreértés folytán Zolnay felfedezésként közli azt, amit az Archaeológiai Értesítő cikke is megemlít, hogy Bombardius leírását az óbudai várral azonosították. Még ha Bombardius össze cserélte is a helyrajzi pontokat, azt is írja, hogy Buda várába 1268-tól németeket telepítenek, ami egy érdekes ismeretlen adat, erre és egyebekre céloz a publikáció.

Zolnay elképzelésében létező épületről, kamaraház — curia nem nyújt világos képet. Ezen épületmivoltának ellentmondó és ködös megfogalmazása is utal arra, hogy semmi egyéb reális adat nincs mögötte, mint néhány félreértett oklevél. Az alaptalan és semmit sem jelentő szálláshely elnevezésnél arra gondolhatunk, hogy ez egészen hevenyészett, átmeneti szállás; viszont megtudjuk, hogy »jelentős értékű hadászati pont a budavári királyi rezidencia... « Hogy ezt az oklevelekben miért nevezik mégis királyi háznak, domus regalisnak, aminek rendeltetését az 1338. március 29. királyi rendelet félreértést nem tűró módon tisztázza (lásd Bártfai cikkét), arra Zolnay nem tud válaszolni. A válasz viszont nagyon egyszerű, mert királyi pénzverőház, kamaraház volt és nem vár vagy palota. Nincs még egy példa a történelemben, hogy egy királyi palotát pénzverőháznak nevezzenek. Királyi palotában lehet pénzverőház, de pénzverőházban nem lehet királyi palota.

Zolnay megállapítja továbbá, hogy a XIV. század második feléig a budai castrum és a budai civitas azonos. Ezzel persze önmagának is ellentmond. Hol a királyi rezidencia? A bevehetetlen erősség? amiről ír, ha ez azonos a várossal. Ez persze nem áll, mert a város

ugyan ki akarta feljeszteni saját bíróságát, 1259. után Péter városbíró feltűnik, de az idő még nem érett meg erre, egyelőre még a királyi vár jogi helyzete a döntő. A fordítottja el sem képzelhető anakronizmus volna. A városnak a várkapitánytól függő jogi helyzete persze később is megmarad. Minden következtetés történetileg helytelen, amely nem a várból, hanem a városból akar kiindulni.

Példásan mutat rá Zolnay módszertanára az elő cikkében a Kelenföldi kapu topográfiája, aminek tanúsága azért is perdöntő, mert az ásatások a középkori szint alá éppen célkitűzései miatt csak ritkábban mehettek. Nem felel meg tehát a valóságnak Zolnaynak az állítása, hogy az ásatások első két évében ötven helyen elérték a nem bolygatott talajt. A rondella szintje alatt fekvő kapu és a hozzá csatlakozó erődrendszer korát és nevét pontosan eldönti az 1302. határjáró oklevél (lásd szövegét és elemzését fentebb). Nem tartható tehát fenn az a felfogás, hogy nem az egész Várhegyet övezte fal és a Jánoskolostortól délre keresztal oszította két részre a felszín. Ezt megcáfolja a Kelenföldi kapu és a hozzá kapcsolódó várfalak topográfiája. A »szálláshely« északi »holléte« feltevéseinek érdekében kényszerül Zolnay erre a semmivel alá nem támasztható állításra. Ha ugyanis csak Nagy Lajos idejében telepítették volna át a palotát, amint azt feltételezi, nyilván addig ezen a területen házak, utcák alakultak volna ki és a várfelszín egyharmad részét kellett volna szétrombolni, ha a falakon belül feküdt volna. Hogy lehet az, hogy ezekről a házakról, utcákról azonban semilyen oklevél nem emlékezik meg abban a korban, amikor pedig már számos oklevél alapján Buda topográfiája, utcarendszere világosan áll előttünk? Vagy lehet az, hogy a szűk városban, a falon belül marhalegelő volt, a falakon kívül viszont már suburbiumok épültek? Az oklevelek tömege nem tud erről, ugyanakkor az ásatások eredményei ezt a következtést nem engedik meg. A legtöbb hibát tehát Zolnay éppen itt követi el, a topográfia területén, amire pedig annyit hivatkozik.

Zolnay cikkében lelkesedéssel ír IV. Béla budai és pesti építkezéseiről és ebben teljesen osztjuk véleményét és csak helyeselhetünk azzal a megjegyzéssel, hogy ha Pest főtemplomja a Belvárosi templomot érti, miután mást nem igen érthet, ezt már régen felépítették, legfeljebb kijavíthathatta, a Margitszigeten viszont soha sem állott ott kolostor, melyet IV. Béla építtetett. Folytatásában számonkéri »... országa új, maga-építette fővárosában, a budai Várhegyen egy 'részben fából épült', paticcsal elegy 'palotában' vonná meg magát? Ide telepítené Esztergomból a királyi pénzverdet?« Erre a kérdésre világos és egyenes választ adhatunk, valóban nem. A magyar királyok több mint száz évig nem »vonják meg magukat« egy pénzverőházban, sem egy »szálláshelyen«, mely utóbbi kifejezés sem a várral, sem a királyi házzal kapcsolatban nem fordult elő és nem is fordulhatott, mint ahogy arra sincs egyetlen egy oklevélbizonyíték sem, hogy a király ott lakott volna. A saját birtokán és várában nem volt szüksége »szálláshelyre«.

A Zolnay által idézett oklevelek értékelése messzire vezetne, legyen szabad hivatkoznunk arra, melyen egész feltevése nyugszik: »... Nagy Lajosnak 1354. évi budavárosi kúriája helyét meghatározó, perdöntő fontosságú, említett oklevelére, amelyből az válik világossá, hogy a királyi kúria még 1354-ben sem a déli palota... « írja. Az oklevél ezt a következtetést nem engedi meg. Zolnay »perdöntő« oklevelének idézetében két hiba van, többszámú céljaimak megfelelően egyesszámot csinál: fundos, fundus; curias, curia úgy, mintha a másik budavári ház nem is létezne és ez a következtetést is helytelenné teszi. A perdöntő oklevél egy hibásan idézett és értelmezett oklevél.

GEREVICH LÁSZLÓ, SEITL, KORNÉL, HOLL IMRE

JEGYZET

- 1 Veszprémi levéltár: »Epp: Dec. Bud. nr. 9« jelzés alatt.
- 2 Gerevich, A. É. 1952. 164. o.
- 3 C. R. Lamm, Mittelalterliche Gläser u. Steinschnitarbeiten aus dem nahen Osten. Berlin 1930. II. 99. tábla.
- 4 A. É. 1952. XXXVI. 1. kép aláírása.

